

הצורפות והח'אכשורי

בקרב יהודי איראן

אמנון נצר

הצורפות בקרב יהודי איראן היא, ככל הידוע לי, נושא שטרם נחקר. יהודי איראן לא הותירו לנו רשומות ותעודות בכתב על ההתפתחות ההיסטורית והאמנותית של מקצוע הצורפות בקרבם. בדבריי להלן על הצורפות בקרב יהודי איראן אדון גם בעיסוק שיש לו זיקה לצורפות, והוא מלאכת הח'אכשורי שהיה נחשב מקצוע של יהודים עד השנים האחרונות.

צורפות

על היהודים באיראן בתקופה הצפונית (1736-1502) מצויות שתי תעודות היסטוריות חשובות, שתיהן כרוניקות שיריות: האחת — 'פתאב'י אנוסי' מאת באבאי בן לוטף מכאשאן, המספרת על קורות היהודים בשנות 1613 ?-1662;¹ השנייה — מאת באבאי בן פרהאד מכאשאן, נכדו, או נינו, של המחבר שנוצר לעיל, מתארת את מצב היהודים בעת הפלישה האפגאנית לאיראן (1722-1730), ועיקרה אירועי שנת הת"ץ (1729/30).² משתי הכרוניקות מתברר, כי המקצועות הנפוצים בקרב יהודי איראן באותה תקופה היו: צביעת אריגים, ייצור יין, מסחר באבנים יקרות, תעשיית המשי והמסחר בו. בשתי הכרוניקות לא נאמר על צורפים ועל צורפות אלא בשני מקומות בלבד ב'פתאב'י אנוסי' שבהם נזכרות המילים 'זַרְגֵר' (צורפות) ו'זַרְגֵר' (צורף). בדף 10 ב של כתב-היד מבית-המדרש לרבנים בניו-יורק כתוב, שיהודי זקן ממוצא שיראזי היה שמש המקום הקדוש 'שרח בת אשר' שלידי אצפהאן,³ ושם הוא עסק בצורפות. מדובר בשנת 1620 בקירוב. באיזכור השני (דף 42 ב) מדובר על ראש הקהילה, או אחד מראשי הקהילה היהודית באצפהאן בשם סעיד הצורף (זגרג), המתואר כאיש עשיר מאוד.

1 על באבאי בן לוטף ויצירתו ראה מאמרי: 'רדיפות ושמדות בתולדות יהודי איראן במאה הי"ד', פעמים, 6, תשמ"א/1980, עמ' 32-56. 'פתאב'י אנוסי' טרם יצא לאור, ומאמרי הנ"ל מבוסס על כה"י 401 שבספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק.

2 תרגום מקוצר בצרפתית ראה: Wilhelm Bacher, 'Les Juifs de Perse aux XVIIe et XVIIIe siècles d'après les chroniques poétiques de Babai b. Louf et de Babai b. Rarhad,' *REJ*, LIII (1907), pp. 85-110

3 המקום הוא כשלושים ק"מ דרומית-מערבית מאצפהאן ליד כפר בשם פִיר פֶּכְרָאן.

לפני שאמשיך בדבריי אסביר את משמעותו המעשית של המונח 'זרגר' באיראן. בדרך-כלל מבחינים בין בעלי-המקצועות 'זרגר' ו'ג'נאָה־ר־סאז', אם כי לפעמים ההבחנה ביניהם מטושטשת.⁴ 'זרגר' הוא צורף-זהב ('זר' פירושו 'זהב', 'גר' מורה על עושה הפעולה או מייצר הדבר) במובן goldsmith. חברו למקצוע הוא 'נְקָה־סאז' או 'נְקָה־פָּאר' ('נקרה' = כסף, 'סאז' = בונה, עושה, ובמלה מורכבת — מייצר; 'פאר' = עבודה, ובמלה מורכבת גם במובן עושה-הפעולה) הוא צורף-כסף במובן silversmith. הצורפים האלה, לפי ההגדרה המדוייקת, עוסקים במוצרים שאינם תכשיטים לאדם, אלא כלים, כגון: עציצים (גלְדָאן), מחזיקי-כוסות (ג'יא־אָסְתָבָאן), צלחות (פֶשְקָאב), קערות (פאסָה), מגשים (סיני), קופסאות לטב־הרחח (קוטי תותון) ועוד. ואלו ה'ג'נאָה־ר־סאז' (ג'ואהר = תכשיטים. אבנים יקרות) הוא צורף המייצר צמידים (דֶסְתָבָד), ענקים ותליונים (גְלוּפְנָד/גְרָדְנָבָד), טבעות (אָנְגְשָתֶר), סיכות (סַנְגָאק), שרשראות (זַנְגִיר) ועוד.

מקור חשוב לתולדות היהודים באיראן בתקופה הצפונית והתקופות שאחריה הוא ספרי־מסע של נוסעים אירופים, מהם ספרים רבים שטרם נחקרו. כמה מספרי־המסע

תמונה 1: רימון עם פעמונים, כסף, איראן, גובה 30 ס"מ (מחזיאן ישראל, ירושלים, צילום — דוד חריס)

4 Hans E. Wulff, *The Traditional Crafts of Persia*, The M.I.T. Press, Cambridge, Mass., 1966, pp. 32-35

החשובים לאיראן — כמו אלה של פייטרו דלה ואלה,⁵ טאוורניה,⁶ שרדן,⁷ ותונונו⁸ איזכרו את היהודים בשורות מעטות, בעיקר את אומללותם, ולא עסקו כלל בחייהם ובעיסוקיהם. ממילא אין בספרים אלה מאומה על העיסוק בצורפות בקרב יהודי איראן. אולם אין להסיק מכאן כי כל הנוסעים האירופיים לא גילו עניין בחיים הריאליים של היהודים. על-כן מן הראוי לחקור באופן יסודי בספרייה-המסעות.

חלק מספרייה-המסע האמורים, בהזכירם את הצורפות באיראן בכלל אינם מחמיאים למיומנותם של הצורפים שבה. טאוורניה רומז על כך דרך-אגב, ואלו שרדן אומר במפורש שהפרסים אינם מצטיינים במלאכת הצורפות.⁹ הוא מוסיף עוד, כי באצפהאן, שאוכלוסיה מנו מיליון נפש, היו למעלה ממאתיים באזורים וביניהם באזורים של צורפים. בחצרה-המלכות כיהן פקיד רשמי בתואר 'זרגר-באשי' (צורף ראשי). לא מצאתי שיהודים עסקו במלאכת 'זרגרי' בבאזורים של אצפהאן.¹⁰ ר"י פישל הדן בעיסוקים הכלכליים של יהודי איראן במאות ה"ז והי"ח מזכיר את מקצוע הצורפות, ללא ציון מקורות, במשפט הכללי:

היהודים בישובים אלה, שהיו מפוזרים ביותר, עסקו בענפים רבים של מלאכת יד, אומנויות, סחר וכספים, שימשו כסוכנים וכמתווכים, כסוחרים בעתיקות, כצורפי-זהב, כחייטים, כטוחנים, כאורגים, כצובעי-בדים וכחנוונים.¹¹ פישל מזכיר את הצורפות עוד פעם אחת, באומרו: 'בשיראז מייצרים היהודים דברים העשויים זהב ומשי'.¹²

על הצורפות בקרב יהודי איראן במאות 19 ו-20, אפשר ללקט פרטים מתוך דיווחים כלליים של שליחי כ"ח ושל אישים אחרים בארץ זו. לפי מקורות אלה, עסקו היהודים בצורפות בכמה ערי איראן ברבע האחרון של המאה ה-19, אולם אין המקורות מדווחים על מספרם ועל איכות עבודתם.¹³ לפי אלחנן נתן אדלר, שסייר

5 היה באיראן בשנות 1617-1624 ואת רוב זמנו בילה באצפהאן, ראה: Pietro Della Valle, *Viaggi*.

Di Pietro Della Valle, 2 Vols., G. Gancia, 1843

6 נסע שש פעמים לאיראן בשנות 1631-1665, ראה: Tavernier, *Les six voyages de Jean Baptiste*.

Tavernier . . ., Paris 1681

7 היה באיראן בשנות 1665-1677, ראה: *Voyages du Chevalier Chardin en Perse*, Nouvelle

édition par L. Langlès, 10 vols, Paris 1811

8 נסע לאיראן בשנת 1663 ושם מת בשנת 1667, ראה: *The Travels of Monsieur de Thévenot into*

the Levant, Newly done out of French (by) (A. Lovell), London 1687

Chardin, *Op. cit.*, iv, p. 151

10 הנושא מפורר בפרקים שבהם מוזכרת אצפהאן, ראה: Chardin, *Op. cit.*, vol. vii, pp. 273-492;

vol. viii, pp. 1-170

11 ולטר יוסף פישל, 'היהודים באיראן במאות ט"ז-ר"ח, היבטים פוליטיים, כלכליים וקהילתיים',

פעמים, 6, השמ"א/1980, עמ' 9.

12 שם, עמ' 10. פישל מזכיר את המקורות הבאים: A. Olearius, *Voyages and Travels*, 1669, p.

165; J. Ogilby, *A Description of Persia*, London 1673, p. 9ff; Tavernier, *Op. cit.*, pp. 239,

259.

13 ראה: *Bulletin Mensuel de L'Alliance Israélite Universelle*, février 1875, p. 22.

באיראן ובבוכ'ארה בסוף המאה ה-19, היו שלושה מנכבדי טהראן סוחר־תכשיטים או עוש־תכשיטים (jewellers).¹⁴ על עיסוקם של ראשי הקהילה או נכבדיה בתכשיטנות ובצורפות אנו למדים גם ממקורות נוספים.¹⁵

לפי דו"חות שליחי כ"ח משנת 1903 ואילך מתברר ששיעור היהודים המתפרנסים מצורפות היה הגבוה ביותר בשיראז, מכלל קהילת איראן. בשיראז חיו 5,000 יהודים, מהם עסקו בעבודה — 1,025, בתוכם 103 בצורפות, והם תפסו את המקום השלישי בטבלת העיסוקים בקהילה — אחרי 400 רוכלים ו-200 בנאים,¹⁶ יש לציין, שהדו"ח כולל בין הצורפים (orfèvres) לא רק את העוסקים בייצור אלא גם את העוסקים בקנייה, במכירה ובתיקון של מוצרי זהב.

דו"חות אחרים של כ"ח מלמדים על מספר הצורפים בשתי קהילות נוספות. בכרמאנשאה חיו בשנת 1903 1,500 יהודים ולהם 289 חנויות בעיר. ב-23 חנויות עסקו בצורפות. העיסוק בצורפות תפס את המקום החמישי בדירוג העסקים בקרב יהודי כרמאנשאה.¹⁷ בפאשאן חיו בשנת 1907 2,000 יהודים ורק אחד עסק בצורפות.¹⁸

שיראז תפסה כנראה את המקום הראשון בשיעור הצורפים היהודים גם בתקופות מאוחרות יותר. חביב לוי היה בשיראז בדצמבר 1949, ולדבריו חיו בה 17,000 יהודים, מהם עסקו בצורפות 150, והמוצא של כולם היה ממשפחה אחת.¹⁹ לורנס לב מדווח כי בהיותו בשיראז, מאוגוסט 1967 עד דצמבר 1968, עסקו בה כ-75 יהודים בצורפות זהב וכסף. לדבריו, רובם היו בדרך-כלל מתקנים, משפצים ומתאמים את המוצר, ורק מעטים מצורפי-הכסף יצרו חיקויים לדגמים אומנותיים שנמצאו בפרספוליס, ומכרום לתיירים.²⁰

באשר לאצפהאן, עיר האומנים, הרי על-פי מחקריי על יהודיה והראיונות שערכתי אתם באצפהאן ובישראל, נראה כי לפחות במאה ה-20 לא היה בקהילה זו אף צורף אחד ידוע ולא היתה ליהודים אפילו חנות אחת לצורפות, בבאזאר או בתוך המִחְלָה (השכונה היהודית).²¹ פחות מעשרים יהודים עסקו בכתיהם בהתכה וביציקה של זהב, ורובם עבדו כמו בשיראז, בתיקונים ובשיפוצים אומנותיים. הצורפים המפורסמים באצפהאן היו ארמנים, ולא מעטים מהם עסקו בצורפות בשכונתם ג'ולִפָּא.

14 ראה: *The Annual Report of the Anglo-Jewish Association*, 26, 1896-97, p. 49.

15 למשל, סעיד הצורף הנזכר לעיל אצל באבאי בן לוטף; וכן ראה Eugène Aubin, *La Perse* d'aujourd'hui, Paris 1908, p. 299.

16 ראה: *Bulletin de L'Alliance Israélite Universelle (BAIU)*, 1903, p. 123.

17 ראה: *Bulletin Mensuel*, octobre 1903, p. 236.

18 ראה: *BAIU*, 1907, pp. 76-77.

19 חביב לוי, תאריחי יהודי איראן, ג, טהראן 1960, עמ' 1010.

20 ראה: Laurence D. Loeb, *Outcaste, Jewish Life in Southern Iran*, New York, London and Paris 1977, p. 152.

21 בשנת 1975 נמצאו באזור צ'האר-באע', שבמרכז אצפהאן, חמש חנויות של יהודים שבהן מכרו מוצרי-זהב, שעונים ודברי ערך אחרים. באזור זה חיו כ-1,500 מתוך 3,000 יהודי אצפהאן.

בקהילה היהודית באצפהאן נמצאו אבזורים יהודיים וחלקם עם כתובות בעברית מזהב ומכסף, כגון: רימונים, כתרים וידיים לספרי-תורה, כוסות-יין לקידוש, מנורה, צלחות כסף לסדר-פסח, קופסאות לאתרוגים, מזוזות וידיות לסכינים של מוהלים. לדברי המרואיינים שלי כלים יהודיים אלה היו מעשיידי אומנים לא-יהודיים באצפהאן.²² ראוי לציין, כי בזמננו, גם בשיראז, שבה היה מספר גדול של צורפים יהודים, לפי ל' לב: 'אפילו קישוטי תורה מכסף נעשים בידי לא-יהודים, אף כי לפני-כן זה נעשה בידי אומנים יהודים'.²³

ח'אכשורי

המלה 'ח'אכשורי' פירושה רחיצת עפר או אבק ו'ח'אכשור' הוא מי שעוסק בכך ('ח'אך' = אדמה, עפר, אבק; 'שור' מהפועל 'שִׁטַּח' = לרחוץ, לשטוף), והכוונה לרחיצת עפר או אבק בטכניקה מסוימת, כדי למצוא בו גרגירים זעירים של זהב. עד כמה שידוע לי, לפחות במאה הנוכחית עסקו היהודים בלבד בכך. ככל שיכולתי לחקור באמצעים שעמדו לרשותי, גם לא מצאתי לא-יהודי ששמו 'ח'אכשורי' או 'ח'אכשור'.²⁴

היו שלושה סוגים של ח'אכשורים: (1) אלה שקנו את האבק שבחנות הצורף, על פי הסכם בעל-פה או חוזה כתוב עם בעלי חנויות או מפעלים לצורפות, ובאו שלוש-ארבע פעמים בשנה ואספו את האבק שנערם בעבורם בפינה מיוחדת בחנות הצורף; (2) אלה שפעלו בלי חוזה קבוע, נכנסו מדי פעם לחנויות הצורפים וקנו את ערימות האבק לפי משקל; (3) העניים שיצאו לבאזאר הצורפים מוקדם בבוקר, לפני פתיחת החנויות, וטיאטאו את סימטת הצורפים, וכך אספו מדי יום כמה קילוגרמים של אבק. את האבק נשאו בשק הביתה, ומשהצטברה כמות נאותה ברשותם החלו ברחיצתו. על הח'אכשור שבקבוצה השלישית מצוי שיר פולקלורי בן 135 בתים בלהג יהודי אצפהאן, המתאר את מהלך-חייו של ח'אכשור יהודי מדי יום ביומו במשך שבוע אחד.²⁵

הרחיצה וההתכה של גרגירי הזהב, שנמצאו באבק, נעשות בבית הח'אכשור בכמה שלבים. הוא רוחץ ביסודיות את האבק כמה פעמים בתוך שתי קערות גדולות ('טַעַ'אר'). כדי לנפות את החומר החסר ערך. את מה שנשאר בטע'אר, הוא מעביר ל'בוֹתָה', הדיינו מְצַרְפִּים קטנים העשויים מחימר עמיד בפני טמפרטורות גבוהות. כדי

22 גם המצבות בבית-הקברות היהודי באצפהאן, לפחות בחמישים השנים האחרונות, נחצבו, קושטו ונחקו בעברית בידי מוסלמים.

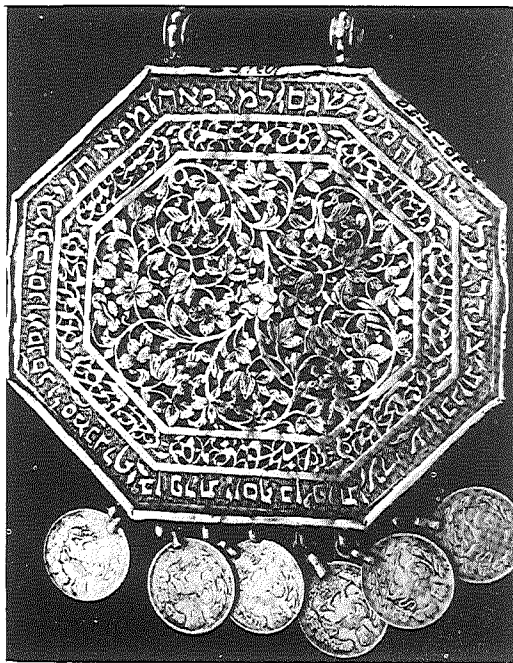
23 ראה: Laurence D. Loeb, *loc. cit.*

24 אין מקום לקביעות פסקניות בשל המגבלות האובייקטיביות הכרוכות במחקר מן הסוג הזה.

25 את השיר שר באוזניי יהודי זקן, אולי היחיד שעוד ידע את השיר בשלמותו פחות או יותר. השיר עתיד להתפרסם במאמרי: Amnon Netzer, 'A Jewish Isfahāni Folk Song, *Irano-Judaica*, Ed. Sh. Shaked, Jerusalem 1982, pp. 180-203

לזרז את תהליך האידיוי, מוסיף הח'אכשור גושי עופרת לחומר הרוחח במצרף. אחר כך הוא נוסך את העיסה הרוחח אל מים קרים ומקבל גבישים של זהב לא־טהור. גבישים אלה הוא מתיך שנית, הפעם בעזרת חומצה חנקנית (תִּזְאָב) המשקעת את גבישי הזהב בתחתית הכלי.

זוהי דרך פרימיטיבית וקשה ל'הפקת' זהב, ולפי עדות השיר זו מלאכה שיש בה הרבה מן ההימור. בימינו אין, על־כל־פנים בעיר אצפהאן, מי שעוסק במלאכת ח'אכשורי, אולם בנים של עשרות משפחות יהודיות באיראן, בישראל וברחבי העולם, נושאים עדיין את השם 'ח'אכשורי', זכר לימים שאבותיהם מצאו את פרנסתם במלאכה זו.²⁶

תמונה 2: תליין עם מטבעות כסף, איראן, ומסביבו הפטוק 'בן פורת יוסף.../ בראשית מט: כב (מוזיאון ישראל, ירושלים, צילום – דוד חריס)

26 ראוי לציין כי בקרב יהודי איראן מצויים שמות־משפחה נוספים, המעידים על עיסוק במקצועות הקשורים בנושא דיוננו, כגון: בֹּתְה־סָאז: בונה־מצרפים; גִּזְאֶה־רִי: עושה/עוסק בתכשיטים, תכשיטן; זַרְגֶר: צורף־זהב; זַרְפּוּב: כותש־זהב; חֶפְאֶךְ: חורת, בין השאר גם על מתכות יקרות; טֶלֶא־סָאז: עושה מוצרי־זהב; טֶלֶא־אֶאֶן: עוסק בדברי־זהב; מִפְדֶּךְ־פָּאר: עוסק בציפוי של כלים ותכשיטים בכסף; נֶקֶה־צִי: צורף־כסף; תִּזְאָב־נֶר: מייצר (או מכין) חומצה חנקנית.